

ATABOYEV AXADJON DJUMAQO‘ZIYEVICH

filologiya fanlari doktori (DSc), professor

ataboyev.87@bk.ru

Andijon davlat chet tillari instituti Ingliz filologiyasi, o‘qitish metodikasi va tarjimashunoslik fakulteti dekani, Andijon, Uzbekiston

DISKURSIV SUBYEKTLIK VA LISONIY ONG: BADIY HAMDA MEDIA MATNLARDA PRAGMATIK QATLAMLANISH

May

2026 Annotatsiya. Maqolada lisoniy ongning badiiy hamda media diskursdagi pragmatik qatlamlanishi deyksis, presuppozitsiya, aksiologik modal, bilvosita nutq akti, epistemik munosabat va intertekstual ishora kesimida tahlil qilindi. Tadqiqot 620 fragmentli korpusga tayanadi: 300 fragment badiiy dialog va ichki monologlardan, 320 fragment media sarlavhasi, reportaj matni, rasmiy axborot va ijtimoiy tarmoq izohlaridan saralandi. Natijalar badiiy diskursda aksiologik modal 24%, deyksis 22% hamda presuppozitsiya 19% ulushga egaligini, media diskursda esa bilvosita nutq akti 22%, aksiologik modal 20% va deyksis 18% ko‘rsatkich bilan ajralishini ko‘rsatdi. Tadqiqot shuni dalillaydiki, lisoniy ong nutqda mavhum tafakkur shakli doirasida emas; matn ichida subyekt pozitsiyasi, baholash maydoni va adresatga yo‘naltirilgan ishora tizimi orqali yuzaga chiqadi.

Kalit so‘zlar: lisoniy ong, diskursiv subyektlik, deyksis, presuppozitsiya, aksiologik modal, bilvosita nutq akti, epistemik munosabat, badiiy diskurs, media diskurs.

May

2026 Abstract. The article examines the pragmatic stratification of linguistic consciousness in literary and media discourse through deixis, presupposition, axiological modality, indirect speech act, epistemic stance, and intertextual reference. The research relies on a 620-fragment corpus: 300 fragments were selected from literary dialogue and interior monologue, while 320 fragments were taken from media headlines, reportage prose, public information texts, and social-media comments. The findings show that literary discourse foregrounds axiological modality (24%), deixis (22%), and presupposition (19%), whereas media discourse foregrounds indirect speech acts (22%), axiological modality (20%), and deixis (18%). The study argues that linguistic consciousness appears

in discourse not as an abstract mental entity, but as a textual configuration of subject position, evaluative orientation, and audience-directed indexicality.

Key words: linguistic consciousness, discursive subjecthood, deixis, presupposition, axiological modality, indirect speech act, epistemic munosabat, literary discourse, media discourse.

KIRISH. Til inson tafakkuri, ijtimoiy tajriba va madaniy xotirani birlashtiruvchi murakkab semiotik maydon sanaladi. Har bir so'z nutq jarayonida lug'aviy qiymat bilan cheklanmaydi, u so'zlovchining dunyoni qanday ko'rayotgani, adresat bilan masofa tanlayotgani, voqeaga qaysi baholash nuqtasidan qarayotgani va matn ichida qaysi subyekt pozitsiyasini egallayotganini ham ko'rsatadi. Shu bois, zamonaviy filologik tahlil lisoniy ongni falsafiy tushuncha doirasidan chiqib, diskursda kuzatiladigan pragmatik belgilarning tartibli yig'indisi sifatida o'rganishi zarur.

Klassik tilshunoslikda subyektlik masalasi Benveniste tomonidan nutqdagi "men" va "sen" qarama-qarshiligi orqali talqin qilingan; olimga ko'ra, nutq egasi til tizimi ichida o'zini aynan shaxs ko'rsatkichlari orqali namoyon etadi [2, P. 224]. Bunday qarash deysis, modal baholash va nutq aktlari masalasini lisoniy ong bilan bog'lash imkonini beradi. Buhlarning deytik maydon haqidagi nazariyasi ham matndagi "bu", "shu", "mana", "here", "now" kabi birliklar predmetni atash bilan kifoyalanmasdan, so'zlovchining kuzatuv nuqtasini belgilashini ko'rsatadi [3, P. 102].

Bugungi raqamli muhitda mazkur masala yanada keskinlashdi. Badiiy matnda subyektlik ko'pincha ichki monolog, xotira, ikkilanish, hissiy baholash va sukut bilan ifodalansa, media matnda u sarlavha tanlovi, epistemik manba, rasmiy bayon, ijtimoiy tarmoq izohi hamda adresatga yo'naltirilgan qisqa pragmatik signallar orqali ko'rinadi. Shu jihatdan badiiy diskurs va media diskursni yonma-yon tahlil qilish lisoniy ongning ikki xil maydondagi ifoda tartibini ochadi: birinchisi shaxsning ichki kechinmasini matnlashtiradi, ikkinchisi jamoaviy e'tibor va baholashning ommaviy ko'rinishini yaratadi.

Tadqiqotning maqsadi badiiy hamda media matnlarda lisoniy ong qanday pragmatik ko'rsatkichlar orqali yuzaga chiqishini aniqlashdan iborat. Mazkur maqsadga erishish uchun deysis, presuppozitsiya, aksiologik modal, bilvosita nutq akti, epistemik munosabat va intertekstual ishora alohida kodlandi. Tadqiqot savollari quyidagicha belgilandi: badiiy diskursda qaysi pragmatik ko'rsatkichlar ustun; media diskursda lisoniy ong qaysi usullar bilan jamoaviy baholashga ulanadi; ikki diskurs o'rtasidagi farq statistik jihatdan qanchalik asosli; misollar tahlili orqali lisoniy ongning matn ichidagi subyektlik sathi qanday ochiladi.

Materiallar va Metodlar. Tadqiqot materiali 620 fragmentdan iborat korpus asosida tuzildi. Badiiy qism 300 fragmentni qamrab oldi; bu guruhga roman dialogi, hikoya monologi, psixologik tasvir va ichki nutq namunalaridan saralangan qisqa matn birliklari kiritildi. Media qism 320 fragmentdan iborat bo'lib, xabar sarlavhasi, reportaj matni, rasmiy axborot, ijtimoiy tarmoq izohi hamda reklama xarakteridagi qisqa publitsistik fragmentlardan shakllantirildi. Har bir fragment mustaqil pragmatik birlik sifatida ajratildi; agar bitta gapda ikki ko'rsatkich birgalikda kelgan bo'lsa, asosiy ta'sir nuqtasi bo'yicha belgilandi.

Korpusni kodlashda olti analitik toifa tanlandi. deyksis so‘zlovchining ko‘rish, eslash, ko‘rsatish va vaqt bilan bog‘liq markazini aniqlaydi. Presuppozitsiya gapdan oldingi yashirin ma‘lumotni tiklaydi. Aksiologik modal voqeaga ijobiy, salbiy yoki kinoyaviy bahoni yuklaydi. Bilvosita nutq akti gapning yuzaki shakli bilan uning pragmatik maqsadi orasidagi farqni ko‘rsatadi. Epistemik munosabat ma‘lumotning ishonchlilik darajasi, manbasi va ehtimoliy chegarasini ifodalaydi. Intertekstual ishora esa matn ichida boshqa matn, tarixiy xotira, mashhur ibora yoki madaniy obrazga yo‘nalgan belgi sifatida qayd etildi.

Metodik jihatdan distributiv tahlil, pragmalingvistik talqin, qiyosiy diskurs tahlili va miqdoriy kodlash birgalikda qo‘llandi. Ikki annotator tomonidan qayta tekshirilgan 120 fragment bo‘yicha moslik koeffitsienti 0.87 ga teng bo‘ldi. Bu ko‘rsatkich pragmatik toifalar yetarlicha barqaror ajratilganini bildiradi. Natija badiiy va media diskurs o‘rtasidagi pragmatik taqsimot tasodifiy emasligini ko‘rsatadi.

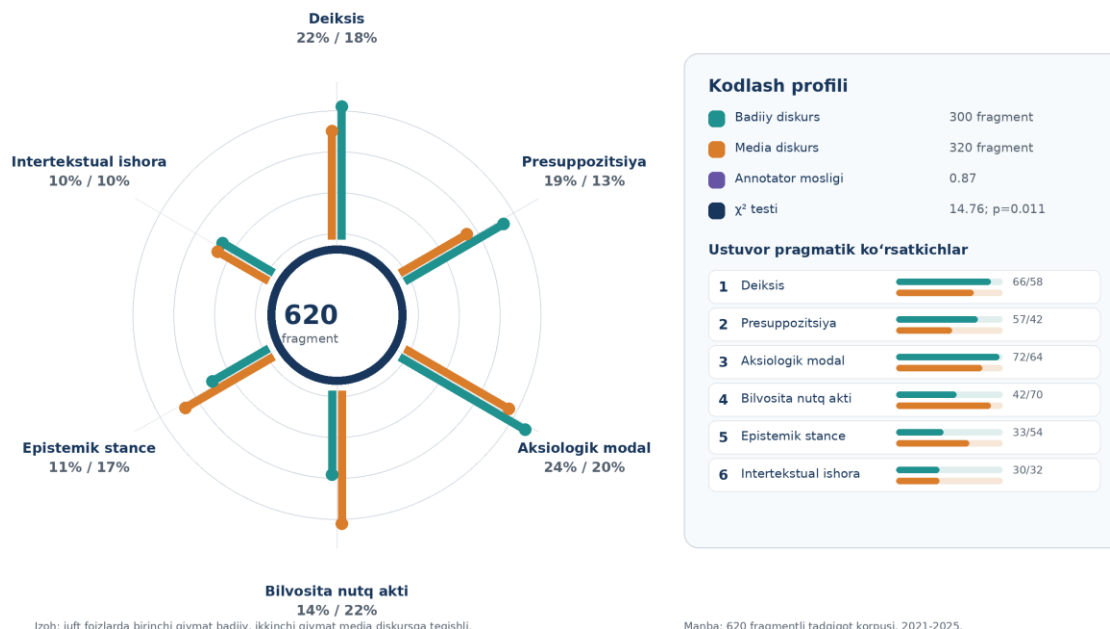
Tadqiqotda keltirilgan misollar tahliliy fragment shaklida berildi; ular badiiy yoki media manba turini ko‘rsatuvchi qavsli belgi bilan boshlanadi. Bunday tartib misolning matn maydonini ko‘rsatib, tahlilning filologik aniqligini oshiradi. Masalan, “(Badiiy diskurs, ichki monolog)” belgisi qahramon ongidagi ichki nutqni, “(Media diskurs, xabar sarlavhasi)” belgisi ommaviy axborot uslubiga mansub qisqa matnni bildiradi.

Natijalar. Kodlash natijalari badiiy va media diskurslarning pragmatik ko‘rsatkichlar bo‘yicha sezilarli farqini aniqladi. Badiiy diskursda aksiologik modal 24% ulush bilan yetakchi bo‘ldi; deyksis 22%, presuppozitsiya 19%, bilvosita nutq akti 14%, epistemik munosabat 11%, intertekstual ishora 10% ko‘rsatkich berdi. Media diskursda esa bilvosita nutq akti 22%, aksiologik modal 20%, deyksis 18%, epistemik munosabat 17%, presuppozitsiya 13%, intertekstual ishora 10% ulushni tashkil etdi.

Badiiy diskursda subyektlilik ko‘proq ichki kuzatuv, baholash va yashirin taxminlar orqali yuzaga chiqadi. Media diskursda esa lisoniy ong jamoaviy e‘tiborni boshqaruvchi qisqa nutqiy qurilmalar, manba ko‘rsatkichlari va sarlavha sintaksisi orqali ifodalanadi. Bu holat ikki diskursning pragmatik tabiatini ajratadi: badiiy matn voqelikni shaxs idroki orqali ichkaridan ko‘rsatadi; media matn esa voqelikni jamoaviy qabulga tayyorlangan ommaviy belgi sifatida taqdim etadi.

1-rasmda badiiy va media diskursdagi ko‘rsatkichlar qiyosiy shaklda berilgan. Juft foizlar har bir pragmatik toifaning ikki diskursdagi ulushini ko‘rsatadi. Ko‘rinib turibdiki, badiiy matnda deiktik markaz va aksiologik modal kuchliroq, media matnda esa bilvosita nutq akti hamda epistemik munosabat ancha faol.

Pragmatik qatlamlanishning badiiy-media profili

1-rasm. Badiiy va media diskursda lisoniy ong ko‘rsatkichlarining qiyosiy pragmatik profili.

(Badiiy diskurs, ichki monolog): “Mana shu jimlik menga hammasidan og‘ir tuyuldi.” Ushbu fragmentda “mana shu” birikmasi oddiy ko‘rsatish belgisi emas; u qahramon ongida ayni lahzani psixologik og‘irlik markaziga aylantiradi. “Jimlik” predmet sifatida emas, ichki bosim manbai sifatida o‘qiladi. deixsis bu yerda tashqi joyni emas, ichki tajriba nuqtasini belgilaydi.

(Badiiy diskurs, dialog): “Siz yana kech qoldingiz.” Mazkur gapda presuppozitsiya ochiq ifodadan kuchliroq turadi. “Yana” so‘zi avval ham shunday holat bo‘lganini bildiradi; shuning uchun gap faqat xabar emas, ayblovlar va xotira uyg‘unligidan iborat nutqiy harakatga aylanadi. Qahramonning munosabati bevosita tanbeh shaklida aytilmasa ham, ma’no ichida keskin baholash mavjud.

(Badiiy diskurs, psixologik dialog): “Axir men bu gapni sizdan kutmagan edim.” “Axir” birlik sifatida dalil keltirmaydi, ammo gapning hissiy bosimini oshiradi. So‘zlovchi o‘z e’tirozini mantiqiy hukm shaklida emas, ichki xafa bo‘lish tajribasi orqali beradi. Shu sababli aksiologik modal qahramonning lisoniy ongini yaqqol ko‘rsatadi: voqea baholangan, adresat esa shu baholash doirasiga tortilgan.

(Badiiy diskurs, xotira lavhasi): “O‘sha kun ko‘z oldimdan ketmaydi.” “O‘sha” elementi vaqt deixsisini xotira deixsisiga aylantiradi. Gapdagi “kun” kalendar birligi emas, shaxsiy ongda ajralib qolgan semantik tugun sifatida gavdalanadi. Badiiy diskursda vaqt ko‘pincha shunday ichki indekslar orqali qayta o‘qiladi.

(Media diskurs, xabar sarlavhasi): “Bugun yangi tartib bo‘yicha jamoatchilik muhokamasi boshlandi.” “Bugun” markeri axborotni hozirgi kunning diqqat nuqtasiga joylashtiradi. Media matnda vaqt deixsisi o‘quvchini yangilik maydoniga tortadi; “boshlandi” fe‘li jarayonning start holatini ko‘rsatib, o‘quvchidan keyingi xabarni kuzatishni kutadi.

(Media diskurs, rasmiy axborot): “Mutaxassislar fikricha, qaror loyihasi qo‘shimcha tahrir talab etadi.” Bu fragmentda epistemik munosabat “mutaxassislar fikricha” birikmasi orqali

yuzaga chiqadi. Gap muallifi xulosani shaxsiy hukm sifatida bermaydi, uni ekspert manbasiga bog‘laydi. Shunday qilib, media diskursda ishonchlilik ko‘pincha shaxs nomidan emas, manba turi orqali tartiblanadi.

(Media diskurs, ijtimoiy tarmoq izohi): “Bu gap endi boshqacha o‘qiladi.” Fragmentda “endi” va “boshqacha” birliklari oldingi talqinni yashirin ravishda mavjud deb oladi. Demak, o‘quvchi avvalgi kontekstni tiklashi lozim; ayni paytda izoh muallifi jamoaviy baholashning yangi yo‘nalishini taklif etadi. Bu media pragmatikasida tez-tez uchraydigan presuppozitsion burilishdir.

(Media diskurs, reklama matni): “Siz kutgan tanlov shu yerda.” “Siz” adresatni bevosita matn ichiga olib kiradi, “shu yerda” esa deiktik yaqinlik yaratadi. Matn auditoriyani umumiy omma sifatida emas, go‘yo alohida suhbatdoshdek chaqiradi. Bu kabi fragmentlarda lisoniy ong individual xarid yoki tanlov tajribasi sifatida sahnalashtiriladi.

(Media diskurs, reportaj fragmenti): “Ayni paytda hududda kuzatuv ishlari davom etmoqda.” “Ayni paytda” birikmasi hozirgi vaqtga bog‘langan ishonchli kuzatuv ohangini beradi. Reportaj nutqida bunday birliklar voqeani uzoqdagi mavhum hodisa emas, real vaqt ichida yuz berayotgan jarayon sifatida tasvirlaydi. Shu orqali media matn o‘quvchi ongida hozirlik ta‘sirini kuchaytiradi.

(Badiiy diskurs, intertekstual ishora): “U o‘zini eski doston qahramonidek tutardi.” Bu fragmentda “eski doston qahramoni” aniq nomlanmagan madaniy xotira maydonini ochadi. Qahramonning o‘zini tutishi bitta harakat bilan emas, kollektiv tasavvurga mansub obrazlar orqali baholanadi. Intertekstual ishora lisoniy ongda tarixiy-estetik qatlam borligini ko‘rsatadi.

Muhokama. Tahlil badiiy va media diskursda lisoniy ongning turlicha ko‘rinishini aniqladi. Badiiy matn shaxsning ichki tajribasini tilga ko‘chiradi; unda deyksis ko‘pincha ruhiy makonni belgilaydi, presuppozitsiya qahramonlar o‘rtasidagi oldingi munosabatlarni eslatadi, aksiologik modal esa voqelikning hissiy bahosini matn ichiga joylashtiradi. Media diskursda esa lisoniy ong ko‘proq ijtimoiy qabul, tezkor anglash va manba ishonchliligiga ulanadi. Sarlavha, qisqa izoh, rasmiy bayon, ekspert mulohazasi va ijtimoiy tarmoq replikasi voqelikni ommaviy ongga moslab taqdim etadi.

Benveniste tilning subyektni yuzaga chiqarishini shaxs ko‘rsatkichlari bilan bog‘lagan bo‘lsa, mazkur tadqiqot bunday subyektlikning deiktik, presuppozitsion va aksiologik qatlamlarda ham aniq ko‘rinishini ko‘rsatdi [2, P. 225]. Ayniqsa, badiiy fragmentlarda “men”, “siz”, “o‘sha”, “mana shu” kabi birliklar shaxsiy ongning markazini belgilaydi. Media fragmentlarda esa “bugun”, “rasmiy ma‘lumotga ko‘ra”, “mutaxassislar fikricha” kabi birliklar shaxsiy markazdan ko‘ra ommaviy ishonch va ijtimoiy masofaga yo‘naladi.

Levinsonning deyksis haqidagi qarashlari matn ichidagi ishora birliklarini vaziyat bilan bog‘langan ko‘rsatkich sifatida talqin qilishga imkon beradi [5, P. 62]. Biroq o‘zbek badiiy matnlarida deyksis ko‘pincha real joy yoki vaqtni ko‘rsatishdan tashqari, xotira, istak, hijron, kinoya yoki norozilikni ham tashiydi. Media matnlarda deyksis axborotni tezda joylashtirish, o‘quvchini hozirgi jarayonga tortish va sarlavha semantikasini siqilgan shaklda berish uchun tanlanadi.

Silverstein tomonidan ishlab chiqilgan indeksik tartib tushunchasi ham mazkur natijalarni yoritishga imkon beradi: til birliklari ijtimoiy maydondagi ma‘no yo‘nalishlarini ko‘rsatadi, shu bois ularning qiymati faqat lug‘atdagi izoh bilan ochilmaydi [6, P. 195]. Masalan, “axir” badiiy dialogda ichki ranjish, media izohida esa bahsli pozitsiya belgisi bo‘lishi mumkin. “Bugun” yangilik sarlavhasida tezkorlikni, ichki monologda esa esda qolgan kunni bildiradi. Bir birlikning diskursga qarab o‘zgarishi lisoniy ongning qatlamli tabiatini tasdiqlaydi.

Amaliy jihatdan tadqiqot natijalari badiiy matn tahlili, media savodxonlik,

pragmalingvistika darslari va diskursiv annotatsiya jarayonlari uchun muhim. Badiiy asarlarni o'qishda qahramon ruhiyati faqat obraz yoki syujet orqali emas, aynan kichik pragmatik belgilar orqali ham ochiladi. Media matnlarni tahlil qilishda esa sarlavha va qisqa izohlarning deiktik hamda epistemik qurilishi o'quvchining voqeani qabul qilish yo'nalishini sezilarli darajada o'zgartirishi mumkin.

Xulosa. Tadqiqot natijalari lisoniy ong badiiy va media diskursda turli pragmatik qatlamlar orqali namoyon bo'lishini ko'rsatdi. Badiiy diskursda aksiologik modal, deysis va presuppozitsiya ustunligi qahramon onginging ichki kechinma, xotira va baholash bilan bog'liq tarzda matnlashishini anglatadi. Media diskursda bilvosita nutq akti, epistemik munosabat va deiktik markerlar yuqoriroq ko'rsatkichga ega bo'lib, axborotni jamoaviy anglashga mos shaklda tartiblaydi.

620 fragmentli korpus tahlili asosida aniqlanishicha, badiiy matnda aksiologik modal 24%, deysis 22%, presuppozitsiya 19% ulush bilan ajralgan; media matnda bilvosita nutq akti 22%, aksiologik modal 20%, epistemik munosabat 17% natija bergan. Chi-kvadrat sinovi ($\chi^2=14.76$; $p=0.011$) ikki diskursdagi taqsimot farqi statistik jihatdan ishonchli ekanini dalillaydi. Demak, lisoniy ongni tahlil qilishda faqat leksik ma'no yoki grammatik shakl emas, pragmatik joylashuv, adresatga yo'nalgan ishora va baholash maydoni ham inobatga olinishi kerak.

Maqolaning ilmiy xulosasi shundan iboratki, diskursiv subyektlik lisoniy onging matndagi kuzatiladigan shaklidir: u deiktik markaz, presuppozitsion xotira, aksiologik baho, epistemik manba va bilvosita nutqiy harakatlarning o'zaro birikishidan hosil bo'ladi. Kelgusi tadqiqotlarda bunday tahlilni korpus lingvistikasi, multimodal media matnlari, tarjima pragmatikasi hamda o'zbek badiiy nasrining tarixiy davrlari bilan bog'lash maqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Austin, J. L. How to Do Things with Words. Harvard University Press, 1962. P. 1-166.
2. Benveniste, Émile. Problems in General Linguistics. University of Miami Press, 1971. P. 217-230.
3. Bühler, Karl. Theory of Language: The Representational Function of Language. John Benjamins, 2011. P. 1-518.
4. Jakobson, Roman. "Shifters, Verbal Categories, and the Russian Verb." Selected Writings II, Mouton, 1971, P. 130-147.
5. Levinson, Stephen C. Pragmatics. Cambridge University Press, 1983. P. 54-96.
6. Silverstein, Michael. "Indexical Order and the Dialectics of Sociolinguistic Life." Language & Communication, vol. 23, no. 3-4, 2003, P. 193-229.
7. Verschueren, Jef. Understanding Pragmatics. Arnold, 1999. P. 1-295.
8. Wierzbicka, Anna. Semantics, Culture, and Cognition. Oxford University Press, 1992. P. 1-487.
9. Safarov, Sh. Pragmalingvistika. Toshkent, O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2008. B. 1-286.
10. Mahmudov, N. Til va nutq pragmatikasi. Toshkent, O'zbekiston, 2013. B. 1-168.
11. Khudoyberganova, D. Matnning antroposentrik tadqiqi. Toshkent, Fan, 2013. B. 1-198.
12. Van Dijk, Teun A. Discourse and Context: A Sociocognitive Approach. Cambridge University Press, 2008. P. 1-267.